

JEZIK V NARODNOOSVOBODILNEM BOJU (Poročilo o raziskavah)

Ne samo poezija, dramatika in proza, ne samo umetnostni jezik, ampak tudi uradovadni (in z njim poveljevalni) jezik je bil med narodnoosvobodilnim bojem slovenski.¹

Okupatorji so dopuščali omejeno rabo slovenskega jezika. Medtem ko so Italijani v Ljubljanski pokrajini pustili šole, časopise v slovenščini (pod Italijani so izhajali v Ljubljani Slovenec, Jutro, Slovenski narod, Slovenski dom – o dogodkih na frontah so poročali na prvi strani, slovensko in italijansko), pa je bila raba slovenskega jezika pod nemško okupacijo močno omejena: šole so bile le nemške, časopis na Gorenjskem (Karawanken Bote) je vseboval članke v nemščini in slovenščini, v župnije so prišli nemški duhovniki (slovenske so tako kot učitelje izselili). Slovenski in nemški oziroma italijanski jezik sta sicer nastopala skupaj v razglasih, propagandnih tekstih ipd.

NOB je pomenila jezikovno osvoboditev že v prvem letu vojne. OF je že v Temeljnih točkah iz leta 1941 zapisala besede o boju »za narodne in človeške pravice«.

Gradivo, ki je bilo na razpolago za raziskavo (zbirali smo ga po muzejih NOB po Sloveniji in na IZDG v Ljubljani), »priča o jezikovni samobitnosti slovenskega prostora na vseh področjih javnega življenja«.²

V NOB se je oblikovala slovenska državnost in eden izmed dokazov državnosti je tudi uporaba slovenskega jezika tako v vojaških enotah kot v frontni in partijski organizaciji. O tem je pisal general Jaka Avšič: »Od prvih začetnih partizanskih enot, ki so nastajale na terenu, pa vse do večjih enot, v katere so se združevale, so Slovenci uporabljali slovenski jezik za vse potrebe. /.../ Vsa administracija, učni in govorni jezik so bili v slovenskem jeziku.«³

Na nastanek neumetnostnih besedil NOB je vplivalo več dejavnikov: 1) Narodnoosvobodilno gibanje je postajalo zlasti v letih 1943–45 množično gibanje. (Iz tega časa se dá dobiti tudi največ dokumentov; partizanski arhivi zgodnejših tekstov skoraj ne hranijo, ker so le-ti izglubljeni oz. uradovanje v taki meri kot kasneje sploh ni bilo razvito.)

Sporočevalskih funkcij v tem času niso opravljali le pripadniki določenih (izobrazbenih) slojev, npr. v partizanskih enotah nosilci visokih vojaških funkcij. V vlogi pisnega (in govornega) sporočevalca so se znašli pripadniki najrazličnejših starostnih in izobrazbenih struktur. Čas narodnoosvobodilnega boja je namreč vzpostavil nove odnose med ljudmi. Tudi preprosti ljudje so dobili možnost doseči visoke položaje, kar pa ni bilo niti nujno za opravljanje sporočevalske funkcije. (OF je imela številne terenske obveščevalce.)

2) Poleg omenjene demokratizacije je bila pomembna tudi pogostnost sporočanja. Oblikovanje besedil je bilo odvisno predvsem od avtorjeve jezikovne kulture.

* Prebrano na strokovnem slavističnem zborovanju 4. oktobra 1985 v Novi Gorici.

¹ Prvi, ki je proučeval jezik med NOB, je bil V. Smolej. Prim. O jeziku, Slovenski zbornik 1945, Ljubljana 1945, 372–378; Slovstvo v letih vojne 1941–1945, Zgodovina slovenskega slovstva VII, Ljubljana 1971, 62–77 idr.

² B. Pogorelec, Položaj slovenskega jezika med NOB in razvoj vojaškega, političnega in uradovalnega jezika, Zbornik XXI. seminarja SJLK, Ljubljana 1985, 14.

³ J. Avšič, O poveljevalnem jeziku NOB Slovenije, JiS 1969, 100. Prim. tudi Slovenščina v javnosti, Iz diskusije Jake Avšiča, JiS 1977/78, 220–221.

3) Naslovnik je bil lahko javen, množičen, včasih posebej imenovan ali pa neimenovan. Kadar je bil v besedilu označen osebni naslovnik, je bil imenovan kar s funkcijo, ki jo je opravljal. Demokratizacija se kaže tudi v odnosu do naslovnika: skoraj ni najti primera, kjer bi sporočevalec naslovnika vikal, kaže pa se tudi prizadevanje za splošno razumljivost, ki je še izrazitejša, kadar je bil tekst namenjen kolektivnemu naslovniku.

4) Tudi čas in kraj sta vplivala na nastanek besedil. Besedila so bila zaradi konspiracije označena z besedno zvezo »na položaju«. Avtorji so bili pri pisanju časovno omejeni, hitro spremenljive okoliščine nastanka besedil pa jim tudi niso dopuščale kontroliranega ubesedovanja. Primerov za to je izredno veliko:

»Žuban on je pa vratar v Miklavcovi tovarni in je danes naš človek v kolikor je če bi se pa kaj spremenilo oziroma da bi mu bolje kazalo bi bil pa z nemci, on danes malo pomaga za nas veliko pa ne, bilje dolgo časa da se ni obrnil nikamor samo čakal je kje mu bode bolje kazalo na tisto stran se bode obrnil /.../.⁴

Piscu je povzročala formulacija besednih zvez velike težave.

V besedilih je opazno splošno prizadevanje za izražanje v zbornem jeziku, čeprav vdirajo vanj že prvine splošnega pogovornega jezika. Izrazite so tudi prvine vojaškega žargona, ki prehajajo v splošno pogovorno rabo, kar je glede na čas – vojna – razumljivo. Če sporočevalec ni dovolj izobražen, piše, se izraža v žargonu oziroma uporablja privzete besede, ker hoče biti čimbolj prepričljiv.

V vojaškem žargonu se kažejo prvine srbohrvaščine, kajti jezik starojugoslovanske vojske je bil srbohrvaški.

Prim.: Ta bataljon prevzame vsa osiguranja in ostalo /.../⁵

V štabni bataljon je prekomandovan tov. /.../⁶

/.../ sovražnik je po prvem ognju poglel, se nato razvil v streljački stroj /.../⁷

Iz pogovornega jezika oziroma (pogovornega) slenga so besede in zveze kot: *vbiti v glavo*, *čvekati* (»1. slabš. vsebinsko prazno, nespametno govoriti«, SSKJ I 325), *ribarija* (»pog. nasprotja, prepri zaradi napredovanja v službi, zaradi časti, koristi«, SSKJ IV 505), *posrati se /na koga/* («/.../ o vulg. poserjem se nate = ne cenim te«, SSKJ III 873) idr.

Prim.: /.../ predvsem *vbiti v glavo*, da je partija tu strogo konspirativna stvar in se o njej ne sme *čvekati*.⁸

Precej je *ribarije* med odbori OF in vojsko /.../⁹

/.../ je rekel, da se *poserje* na njegove besede.¹⁰

Patrole pripeljejo ven kakšnega *zabitnika* /.../¹¹

Manj je narečja: Zato vam še enkrat *fala* /.../¹² Največ pregledanih besedil je bilo z gorenjskega področja. Kolikor ne gre za pravopisne napake, vsebujejo le-ta primere značilne redukcije.

⁴ F. 680/II; gradivo IZDG v Ljubljani.

⁵ NAV 2 (citiranje po dipl. nalogi A. Markuš in P. Starman /glej op. 17/).

⁶ DOP 27.

⁷ POR 18.

⁸ POR 88.

⁹ POR 28.

¹⁰ POR 43.

¹¹ POR 36. (Zabitnik je skrivač, ki se noče opredeliti za nobeno stran v vojni. Skriva se doma, npr. v kleti, na skednju, pri sosedu ipd.)

¹² PČZR 29.

Podrobneje je odmike od zbornosti po jezikovnih ravninah (med drugim) obravnaval Viktor Majdič na junijskem simpoziju¹³ v Cankarjevem domu v Ljubljani.

Omeniti bi bilo treba še časovno obarvane besede, in sicer glede na predhodno zgodovinsko tradicijo slovenskega knjižnega jezika; teh je malo:

Če te *kedaj* vodi pot mimo /.../!¹⁴

Jako mi je težko *radi* tega slučaja /.../!¹⁵

Privzete besede so iz srbohrvaškega (*izvanreden sestanek, sprema, pokret, poedinici, stanica, komitet*) in nemškega jezika (*blinda*). *Komite* se pojavlja prav v vseh besedilih dosledno s *-l* (*komitet*), *enota* pa v razmerju z *edinico* enkrat samkrat. *Edinico* uporabljajo avtorji tako pogosto, da deluje v razmerju do naslovnika že stilno nevtralnno.

Po vsebini oz. funkcijskozvrstnostni delitvi lahko razdelimo neumetnostna besedila NOB na:

- praktičnosporazumevalna,
- politična in upravno-uradovalna,
- publicistična,
- strokovno-znanstvena.¹⁶

Vse dosedanje raziskave v okviru raziskovalne teme Jezik v NOB oziroma interdisciplinarnе sinteze Kultura NOB¹⁷ so le začetki poglobljenega ukvarjanja s to etapo v razvoju slovenskega jezika. Zajele so vojaška, praktičnosporazumevalna, politična in upravno-uradovalna besedila.

Pregledano gradivo je pokazalo izredno pestro sliko stalnih oblik sporočanja. To so: zapiski, v okviru dopisov je največ poročil, sledijo okrožnice, navodila, razglasi, povelja in ukazi, propustnice, odpustnice iz vojske, poizvedovalnice, pozivnice, poverilnice, karakteristike in biografije, sezname itd. Dopisi v najožjem smislu imajo tudi različno vsebino: vabilo, opravičilo, voščilo, sožalje, prošnja, opozorilo, ovadba, pritožba, pozdravno pismo itd.

Meja med javnimi (okrožnica, deloma navodila, partizanski zakon in partizanska prisega, tudi poročni list je med ohranjenimi dokumenti) in zasebnimi besedili (pisma ipd.) ni natančna, zato lahko govorimo o prehajanju med uradnimi in zasebnimi besedili (poročila, dopisi) predvsem zaradi naslednjih razlogov: udeleženci sporočanja so se osebno poznali, omenili smo že tipično demokratizacijo odnosov med ljudmi, potrebna je bila konspirativnost, nenazadnje pa je poljavno besedilo tudi bolj avtentično.

Temeljnih razlik v načinu sestavljanja besedil ni bilo opaziti. V glavnem so bila besedila pisana po nekem standardnem vzorcu, a z večjimi in manjšimi odstopanji.

¹³ Obdobje socialnega realizma v slovenski književnosti, jeziku in kulturi. Simpozij. Junij 1985. (Zbornik v tisku.)

¹⁴ DOP 59.

¹⁵ DOP 58.

¹⁶ Prim. J. Toporišič, Slovenska slovnica, Maribor 1984, 21–26 in J. Dular in dr., Slovenski jezik I. učbenik, Maribor 1981, 40–52.

¹⁷ To so diplomske naloge Nade Petrovec (Opis jezika praktično sporazumevalnih in uradovnalnih besedil iz NOB, Celje 1980), Alenke Markuš in Polonce Starman (Prikaz jezika praktično sporazumevalnih in uradovnalnih besedil iz NOB /.../, Ljubljana 1981) ter poročevalke (Zvrstnostna diferenciacija jezika neumetnostnih besedil NOB, Ljubljana 1984) – te so bile tudi podlaga temu poročilu.

Poročila zajemajo tako vojaško kot uradovavno področje. Vsebina poročila je navadno podana strogo sistematično po točkah. Situacijska poročila obravnavajo razmere po okrajih, organizacijska stanja in delo v partijskih komitejih, politična pa politični položaj. Kadar se je v okraju zgodilo kaj posebnega, so pošiljali izredna poročila. Nekatera poročila imajo izrazitejši praktično-sporazumevalni značaj (zajemala so pač tematiko iz življenja). Taka poročila so bolj osebna, včasih so vanje vključeni živahni opisi dogodkov in oseb, ki jih ponekod poživila celo premi govor.

Okrožnice. V njih ima jezik predvsem funkcijo sporočanja uradnih sprememb znotraj vojaških in političnih organizacij. Vedno imajo uradovavni značaj. Okrožnice so besedila, v katerih je avtor manj prisoten, saj je tako kot naslovnik množičen, skriva se pod imenom kolektiva ali organizacije. Okrožnice in navodila, ki so jih okrožni in okrajni organi dobivali od pokrajinskih, so s svojim jezikom vplivali tudi na ustvarjanje novih sporočil.

Zapisniki so vrsta sporočil, ki je najbolj ujeta v stalni obrazec, saj se mora avtor podrežati zahtevam sestave zapisnika.

Dopisi najrazličnejših vrst oziroma vsebin so po svojem namenu tematsko najbolj svobodni.

V besedilih, ki nastajajo v štabih vojaških enot, ima po pričakovanju večji delež strokovno (vojaško) besedišče, čeprav ne manjka tudi prvin uradovavnega jezika. V besedilih partijskih komitejev in odborov OF je razmerje obrnjeno. Delo vojaških in političnih organizacij se je torej prepletalo.

Strokovno izrazje (poimenovanje orožja, vojaških enot, nazivi vojaških oseb ipd.) nastopa v določenih besednih zvezah. Za primer vzemimo že omenjeno *edinico*, ki se pojavlja v naslednjih samostalniških besednih zvezah:

vojaška/vojna e.
operativna
federalna
partizanska
domobranska
edinica bataljona

in glagolskih besednih zvezah:

razkuževati edinice
napotiti se v edinico
vstopiti v e.
javiti se v e.
vtihotapiti se v e.
poslati v e.
oddeliti v e.
vključiti v e.

Besedna zveza *dezertirati iz edinice v edinico* je posebej zanimiva, saj je glagol *dezertirati* tu rabljen nenavadno; poznamo primere: *dezertirati iz enote, d. iz vojske*¹⁸ oziroma *dezer-*

¹⁸ Vojaški slovar, Partizanska knjiga, Ljubljana 1977, 52.

tirati k sovražniku.¹⁹ Tu ne pomeni bežati k nasprotniku, ampak »samovoljno menjavanje partizanskih enot«.

Geslo *edinice* je v SSKJ brez kvalifikatorja z istim osnovnim pomenom, kot ga ima geslo *enota*. Vojaški slovar pa navaja samo geslo *enota* (sh. vzporednica *edinica*) in ob njem drugačno ilustrativno gradivo.²⁰

Predvsem besedila družbenopolitičnih organizacij (nekaj tudi vojaških) prinašajo večji delež političnega izrazoslovja, spodbujevalnih parol itd. Med NOB je šlo za zvezo med ljudsko oblastjo in družbenopolitičnima organizacijama, ki sta to oblast obravnavali in pospeševali. Jezik institucije z urejeno terminologijo (uradovalni jezik kot strokovni jezik) je preoblikovan s političnim jezikom vodilne ideologije.

Besedila vsebujejo izražito politično in uradovavno terminologijo (*agitacija, arhiv, aktivnost, ilegala, komisija, komite, odbor, propaganda, funkcija, organ, organizirati, organizacija, /skušajmo/ zaktivizirati /vsakega posameznika/ itd.*), tipične ustaljene zveze iz predvojne uradovalne slovenščine (*glasom vašega dopisa št. . . .*), odpošiljatelj je izražen v prvi osebi množine, naslovnik pa v drugi osebi množine (*dajemo vam sledeča navodila . . .*), deagentne strukture (*Ker se je opazilo, da . . . ; Z osvobajanjem večjih predelov / . . . / je postopati sledeče . . .*).

Besedne zveze postanejo pogosto klišeizirane:

- *sprovesti okrožnico v življenje/spraviti okrožnico v resničnost/ nastaviti dopis v življenje*
- *učvrstiti kadre /prečistiti in dvigniti kadre/zgraditi kadre/ dvigniti organizacijski kader*
- *iti za linijo/učiti po OF liniji/postopati po partijski liniji/ po politični liniji/seznantiti koga s pravilno linijo*

Pregled pogostosti takih besednih zvez na indikativnem korpusu obravnavanih besedil pokaže, da prevladujejo v fondu KP (54 odstotkov) v primerjavi s fondom OF (35 odstotkov).

Zanimivi so frazeologemi (več jih je v fondu OF):

- *dati življenje na oltar domovine*
- *odzvati se klicu domovine/skriti se pred klicem domovine*
- *omadeževati si roke z nedolžno krvjo*²¹
- *dihati svobodni zrak*
- *kopati se v krvi*
- *odpreti nekomu oči*
- *rešilna bilka*
- *roka pravice*
- *dan plačila*

Te stalne besedne zveze so prišle v besedila NOB iz stare kulturne zakladnice (evropeizmi, bibliциzmi).

Izredno pestrost nakazujejo tudi poimenovanja nasprotnika; lahko bi jih uvrstili med žargonizme – sicer ne gre za poklicni žargon, ampak za žargon določene strani v vojni.

¹⁹ SSKJ I 392.

²⁰ Na podlagi raziskave jezika bi se moglo Vojaški slovar tudi dopolniti.

²¹ Tu sta združena dva frazeologema: *omadeževati si roke s krvjo* in *nedolžna kri*.

Uradnih poimenovanj nasprotnika ni, prevladujejo Nemci.²² Med obćimi imeni so najpogostejša: *sovražnik, okupator, fašist*. Pogosta je tudi besedna zveza: *okupator in njegovi pomagači* oziroma *Nemčija in pomagači*.

Poimenovanja domačega nasprotnika so: *bela garda/belo-plava garda, belogardist, domobranec*. Zanimiva je besedna zveza *bela garda* – zapisana kot krajšava *bega/be-ga* ali celo *Bg* (sklanjali so jo po I. ali III. ž. sklanjatvi). V okrajšavi *bega* lahko odkrijemo podobnost izrazne podobe z izrazno podobo glagola *begati*.²³ S homonimnostjo je prišlo do diskvalifikacije nasprotnika. V tem primeru velja za to čustveni predznak.

Vrednotenjska poimenovanja so tista, kjer se že v samem leksemu skriva piščev negativni odnos. Primeri so: *element, plačanec (gestapovski plačanec, nemško-beli plačanec), hlapec, hlapčič, podrepanik*.²⁵

Najpogostejše ime za nemškega nasprotnika je *švabi* (skoraj vedno pisani z malo), za nasprotnika slovenskega porekla pa *švabobran(ec)*.²⁶ Zaradi pogostnosti postane to že klišejsko poimenovanje in ni več zelo učinkovito. Največ se pojavlja v poročilih, najpogostejši obliki sporočanja v NOB; poročila terjajo normativno izrazje, s tem pa slabšalnost slabi. Po zgledu »domobranec« je tvorjena tudi zloženka *domožigalec oz. domopožigalec*.

»Kadar se naklonjenost do poimenovanega stopnjuje do jeze, sovraštva ali zaničevanja, govorimo o zmerjavkah in psovkah.«²⁷ Pisec je uporabil izraze: *zločinec, bratomorilec, kanibal, rabelj* (spet označujejo vsi Slovence) in še: *tolovaj, lump, banda, sodrga, drhal, svojak, golazen, grusoba*. Velja opozoriti, da *banda* oz. *bandit* ni le »psovka nasprotnikov NOB za partizane«,²⁸ ampak je razvidna tudi njena raba kot poimenovanje za nasprotnike NOB.

Pogostejša so nevtralna poimenovanja, manj pogosta pa ekspresivna (vsako od teh se pojavi v glavnem samo pri enem piscu).

Z gesli ali parolami se dá vplivati na ljudi. Odsek za informacijo in propagando pri predsedstvu SNOS je izdal seznam parol, ki naj bi jih uporabljali na letakih, po zidovih itd. Poleg najpogostejšega gesla ali kar pozdravnega obrazca »*Smrt fašizmu – svobodo narodu!*«, ki se pojavlja na koncu vsakega besedila, so bila med drugimi »priporočena« še:

Naj živi naša vojska – rešiteljica!

Brez Osvobodilne fronte bi ostali večni hlapci!

Naj živi bratstvo jugoslovanskih narodov!

Naj živi Rdeča armada!

Prvič v zgodovini korakamo v isti vrsti z največjimi narodi sveta!

S Titom v srečnejšo Jugoslavijo!

Največ sveta otrokom sliši Slavel!

Računajmo predvsem nase!

²² Besedila so nastala na področju, ki ga je zasedel nemški okupator. – Opazna je pravopisna »posebnost«, ko so pripadniki nemškega naroda pisani z malo začetnico. Domnevamo, da gre za piščevo neznanje, možno pa je tudi namerno omalovaževanje nasprotnika, ker se to pojavlja v besedilih različnih avtorjev.

²³ »1. nemirno hoditi sem in tja; 2. knj. biti v zmoti. nejasnosti«, SSKJ I 111.

²⁴ Poimenovanja izražajo podrejenost/slужnost nekomu.

²⁵ »kdor si zaradi koristi ali iz strahu s prilizovanjem prizadeva za naklonjenost nadrejenih«, SSKJ III 694.

²⁶ Beseda je zloženka, narejena po zgledu »domobranec« (= tisti, ki brani dom, domovino): švabobran(ec) = tisti, ki brani 'švabe'. (Tu je ekspresivna že pomenska podstava 'švabi'.)

²⁷ J. Dular in dr., Slovenski jezik II, Maribor 1983, 98.

²⁸ SSKJ I 93.

Začuda je doslej raziskovanje jezika (neumetnostnih) besedil razen redkih izjem stalo ob strani. Že opravljene raziskave so zajele predvsem gorenjsko in štajersko področje. Zaradi posebnega položaja bi dalo posebne rezultate raziskovanje primorskega gradiva.

Ker se zvrstnostna različnost kaže predvsem v besedišču, je bila doslej v središču pozornosti zlasti besedoslovna ravnina jezikovnega sestava. Potrebna bi bila analiza skladnje, glede na funkcijskozvrstnostno delitev pa primerjava političnega in publicističnega jezika.

Marja Bešter
Filozofska fakulteta v Ljubljani

Literarnozgodovinsko gradivo

DROBNA REMINISCENCA V STRITARJEVEM ZORINU

Peto poglavje svojega v marsičem avtobiografskoizpovednega romana o Zorinu (1870) je Stritar začel z opisom pokrajine, kakor se mu je odpirala izpred domače hiše v Podsmreki, in še posebej trate, na kateri je v otroških letih vsak dan posedal s sosedovo rejenko. »Ta podoba – obledela, na pol že pozabljena v hrupu življenja, oj kako jasna, kako živa mi je zopet pred očmi!« Svoj občuteni prikaz sklene pisatelj z idiličnim orisom večera na paši (Zbrano delo 3, str. 83; tudi v Sedmem berilu, str. 28):

Ko sva pela tako na trati sede, zahajalo je sonce za sinje goré. Za nama se zbude taščice in penice v goščavi; pred nama se jim oglašajo strnadi po grmovju in na strani v smrečju nad potokom poje kos večerno pesem svojo. Bolj in bolj pojemajo glasovi; zdaj zapoje avemarijo iz bližnjega zvonika zvon. Mirno plava njegov glas tja pod jasnim večernim nebom in z njim nama plava duh, dalje dalje čez dobrovo in planjavo, čez griče in gorice; dalje dalje do sneženih vrhov, kjer je ravnokar zamižalo zlato sonce, dneva oko – dalje dalje do konca sveta! –

Iz kotov po dolini vstaja mrak, zagrinja grm za grmom; slednjič objame tudi naju. Bliže in bliže se nama primiče čredica, ki se je prej bolj raztresena pasla, saj tudi žival ne ljubi mraka. Prva je stara Jagoda, prava mati in gospodinja vsi družini. Ko se pripase do naju, vzdigne težko glavo, stegne vrat s širokim jermenom okrog, na katerem ji visi velik zvon, ki leno potrkuje. Debelo naju pogleda pa voha in ostro sopiha, kakor bi hotela reči: Kaj sedita tu, čas je gnati domov! –

Namen moje obravnave je pokazati, da so v tem prizoru reminiscenca na neko pesem, ki je bila Stritarju znana najbrž še iz otroških let. Gre za pesem Miha Kastelca *Poletni večer*, objavljeno v prvem zvezku Kranjske čbelice 1830 (ponatis, 1834). Od enajstih štirivrstičnih kitic navajam ustrezne (1., 4.–8.):

Senca raste, tla rose, hlaji žarki vrh zlate.

Kmalo Jožik perpoklja, meketajo jagnjeta;

Breza, Dima z Jagodo peržvenkljajo, mukajo.